

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΖΙΝΔΡΙΛΗ*

ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ HENRI BERGSON

«Με κίνδυνο να σκανδαλιστούν οι οπαδοί της χειραφέτησης των γυναικών και οι υπέρμαχοι της», έγραφε το 1899 η Lou Andreas-Salomé, «το γυναικείο στοιχείο εκδηλώνεται σε όλο του το βάθος, στην ίδια τη ρίζα της ζωής, ως η λιγότερο διαφοροποιημένη από τις δύο συνιστώσες της ανθρωπότητας». Σε αντίθεση με το μικροσκοπικό ανδρικό κύτταρο που εμφανίζεται «ως το κύτταρο του ανικανοποίητου», ως εκείνο το στοιχείο που αναπτύσσεται με προσπάθεια και υπό το κράτος της ανάγκης, «το θηλυκό ωάριο είναι εγγεγραμμένο σ' έναν κλειστό κύκλο από τον οποίο ποτέ δεν εξέρχεται», καθώς φέρει μέσα στην ίδια την εκδήλωση της ουσίας του, το πλαίσιο που του όρισε η Φύση¹. Αυτή η περνωρισμένη διαφοροποίηση του γυναικείου κυττάρου, που αποτελεί την ουσία της δημιουργικής του δύναμης, συντελεί ώστε να παραμένει το πλέον αυτόνομο από τα δύο, αυτό που πρέπει να εμμένει για να μπορέσει το άλλο, το ανδρικό, εκείνο που έχει υποστεί τον εντονότερο μετασχηματισμό, να βρει ψηλαφητά το δρόμο του στην εξελικτική διαδικασία και να επανέρχεται πάντοτε στο θηλυκό σαν σε «γενέθλιο τύπο»².

Απέναντι σε μια τέτοια σθεναρή συνηγορία που υπερασπίζεται, σύμφωνα με ορισμένους, όχι τόσο την ταύτιση των δύο φύλων όσο την ανάδειξη των αξιών της ιδιαίτερης φύσης της γυναίκας³, αλλά και απέναντι στη φεμινιστική άποψη στην οποία η γυναίκα προσδιορίζεται μέσω του κοινωνικού φύλου, μιας έννοιας βάσει της οποίας ο ανδρισμός και η θηλυκότητα αποτελούν δύο κοινωνικά κατασκευασμένες κατηγορίες, περισσότερο φορτισμένες, συμβολικά περίπλοκες

* Η Πολυξένη Ζινδρίλη είναι διδάκτωρ φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

1. Andreas-Salomé, 1996: 19-20.

2. Στο ίδιο: 26.

3. Βέλιος, 1996: 13-14.

και πιο καθοριστικές από τις βιολογικές κατηγορίες άνδρας-γυναίκα⁴, ποια είναι η θέση του γάλλου φιλοσόφου Henri Bergson;

Ο Bergson δεν ασχολείται με μια συγκριτική μελέτη των δύο φύλων. Όταν όμως αναφέρεται σε αυτά, εστιάζει την ουσιώδη διαφορά ανάμεσά τους στη διαφοροποίηση της αισθητικότητάς τους, δηλαδή στην απόκλιση της ικανότητάς τους για συγκίνηση (*émotion*). Στη βάση, λοιπόν, της συγκίνησης, -η οποία μπορεί να εκληφθεί είτε ως «δημιουργία που μας ανοίγει σε νέες ποιότητες, είτε ως ενόραση που μας δέτει σε επαφή με τη γενεσιουργό προσπάθεια της ζωής, είτε ως επικοινωνία μιας κίνησης που προεκτείνει και παράγει με τη σειρά της μια απαίτηση δράσης»,⁵- η γυναίκα εμφανίζεται «εξίσου ευφυής (*intelligent*) με τον άνδρα, αλλά είναι λιγότερο ικανή για συγκίνηση, και ότι αν μία ψυχική δύναμη παρουσιάζεται λιγότερο αναπτυγμένη σε αυτή δεν είναι η διάνοια, αλλά η αισθητικότητα (*sensibilité*)»⁶.

Η αισθητικότητα δεν υποδηλώνει εδώ μια επιφανειακή αναταραχή, δηλαδή μια υπονοητική (*infra-intellectuelle*) συγκίνηση που συνοδεύει μια ιδέα ή εικόνα παράστασης. Αντιθέτως, προδίδει μια βαθύτερη ανατάραξη, μια θυμική κατάσταση διαφορετική από την αίσθηση, που απορρέει από μία υπερνοητική (*supra-intellectuelle*) συγκίνηση ικανή να κυφορεί αδιαμόρφωτες παραστάσεις, τις οποίες αντλεί από την ουσία τους με οργανική ανάπτυξη. Ικανή για τέτοιου είδους παραστάσεις ή ιδέες, η δεύτερη αυτή συγκίνηση μαρτυρεί τη διαφορά μεταξύ «μιας διάνοιας που καταλαβαίνει, συζητά, δέχεται ή απορρίπτει και που εντέλει στηρίζεται στην κριτική, και μιας διάνοιας που επινοεί»⁷.

Η διαφορά ανάμεσα σ' αυτές τις δύο μορφές διανοητικής εργασίας είναι εμφανής π.χ. στη λογοτεχνική σύνθεση. Στην πρώτη περίπτωση, η εργασία είναι ψυχρή, ένας συνδυασμός ιδεών σε λέξεις με πάγιωμένη κοινωνική σημασία. Στη δεύτερη,

4. Ιγγλέση, 1990: 39. Για την κατηγορία 'γυναίκα', η οποία ως ρευστή πραγματικότητα δεν θεωρείται πια βιολογική πραγματικότητα ούτε ουσία, αλλά κοινωνική κατασκευή, καθορισμένη από τις αμφίδρομες σχέσεις της με ιδεολογικούς, κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες, βλ. Rotzika Parker-Griselda Pollock. *Old Mistresses. Women, Art and Ideology*. Routledge & Kegan Paul. Λονδίνο 1981 επίσης των ιδίων (επιμ.) *Framing Feminism: Art and Women's Movement 1970-85*. Λονδίνο 1987, Pandora. Βλ. επίσης την πρόσφατη συλλογή άρθρων της L. Nochlin, "Why Have There Been No Great Women Artists?", στη συλλογή Thomas Hess-Elisabeth Baker (επιμ.), *Art and Sexual Politics*, N.Y. 1973. Μετ. Μαριλίζα Μήτσου-Παππά, *Σκούπα* 5 (1981). Για τις αναφορές βλ. Ιγγλέση- Αβδελά, 1990: 143.

5. Bouaniche, 2002: 152.

6. Bergson, 1970: 1012.

7. Στο ίδιο: 1011-1012.

όμως, όπου η συγκίνηση γεννιέται από μία σύμπτωση του συγγραφέα με το έργο του, δηλαδή από μια ενόραση (intuition), τα υλικά της διάνοιας «πρώτα τήκονται και μετά στερεοποιούνται εκ νέου σε ιδέες». Μόνο στην τελευταία περίπτωση, όπου η προσπάθεια είναι επίπονη και το αποτέλεσμα αμφίβολο, απαντά, κατά τον Bergson, η αίσθηση της δημιουργίας, καθώς η ενότητα που προκύπτει δεν αποτελεί ανακατάταξη παλιών έτοιμων στοιχείων, αλλά κάτι ένα και μοναδικό, που αναπτύσσεται στη συνέχεια σε κοινές έννοιες και λέξεις⁸.

Η δυσκολία της προσπάθειας είναι άρα η ειδοποιός διαφορά που χαρακτηρίζει τη διάνοια που επινοεί, δηλαδή την εργασία εκείνη μέσω της οποίας οδηγούμαστε στη σύλληψη νέων παραστάσεων και ιδεών, κοντολογίς σε καινοφανείς δημιουργίες. Για τον Bergson, η εν λόγω προσπάθεια είναι αμιγώς διανοητική: προδίδει την προσπάθεια που καταβάλλει το πνεύμα μας για να κινηθεί από ένα επίπεδο σε ένα άλλο (ES, 935), ένα πήγαινε-έλα ανάμεσα σε διαφορετικά «επίπεδα συνείδησης» (*plans de conscience*). Η θεωρία των «επιπέδων συνείδησης», λιγότερο γνωστή σε σχέση με τη θεωρία της καθαρής αντίληψης, του εγκεφαλικού εντοπισμού ή τη μεταφυσική της ύλης⁹, αποτελεί μια κατάκτηση του Ίλη και μνήμη (κινητήριο ή δυναμικό σχήμα βλ. κυρίως σσ. 293, 302). Ανάμεσα σε δύο ακραία επίπεδα, στον καθαρά πνευματικό και ανιδιοτελή πόλο, που αντιπροσωπεύει το επίπεδο του ονείρου ή της καθαρής μνήμης -όπου η αληθινή πρόσβαση φαίνεται αδύνατη αφού αυτό θα συνεπαγόταν απώλεια της επαφής με τη ζωή-, και στον καθαρά σωματικό πόλο, ο οποίος αντιστοιχεί με το επίπεδο της πράξης, η συνείδηση ταλαντεύεται σε χιλιάδες άλλα ενδιάμεσα επίπεδα. Όμως, δοθέντος ότι κάθε συνειδησιακό επίπεδο συνιστά μια επανάληψη της ολότητας της ψυχικής ζωής, το πέρασμα από το ένα επίπεδο στο άλλο είναι αναγκαστικά δύσκολο, διότι η τάση της συνείδησης είναι να αναζητά την ευκολία και να ζει μέσα στο ίδιο επίπεδο¹⁰. Η ευκολία της εργασίας υποδηλώνει ότι αυτή τελείται αυτόματα, καθώς η μνήμη μας (συνείδηση), εξηγεί ο Bergson στη *Διανοητική προσπάθεια* (1902), συνείρει τις εικόνες της - που είναι ομοιογενείς αλλά αντιπροσωπεύουν διαφορετικά πράγματα- στο ίδιο επίπεδο, μέσω μιας οριζόντιας κίνησης. Η δυσκολία να θυμηθούμε, από την άλλη, - εργασία αύξουσας έντασης και βάθους, - μοιάζει «σαν να μαζευόμαστε σ' ένα ανώτερο πάτωμα (*étage*), για να κατεβούμε στη συνέχεια προοδευτικά προς τις εικόνες που ανακαλούμε», και τις οποίες συνείρουμε

8. Στο ίδιο: 1014.

9. Worms, 1997: 85.

10. Vieillard-Baron, 2001: 70.

μέσω μιας κατακόρυφης (vertical) κίνησης από το ένα επίπεδο στο άλλο, προκειμένου να οδηγηθούμε άλλοτε μέσα από σχήματα και άλλοτε μέσα από εικόνες, στην παράσταση ενός και του αυτού αντικειμένου¹¹.

Σε μια τέτοια κατακόρυφη κατεύθυνση κινείται ένας μουσικός, για παράδειγμα, ο οποίος, αναζητώντας την έμπνευση, ανεβαίνει σ' ένα σημείο έξω από το νοητικό επίπεδο όπου εργαζόταν. Φθάνοντας σε μια αδιαίρετη συγκίνηση, «που μάλλον τη βοηθούσε η διάνοια να εξηγείται μουσικά, αλλά ήταν κάτι περισσότερο από μουσική και περισσότερο από διάνοια», ο μουσικός δίνει στην ιδέα της συμφωνίας ένα σώμα¹², μία μορφή. Στην ίδια κατακόρυφη κατεύθυνση (ονειρικό πεδίο) κινείται ακόμη ο επιστήμονας ή ο φιλόσοφος, που προσπαθούν είτε να επιλύσουν ένα άλυτο πρόβλημα, είτε να συγγράψουν ένα πρωτότυπο έργο. Ο Κέπλερ, δοκιμάζοντας για πολύ καιρό διάφορες αλλόκοτες υποθέσεις, κατάφερε τελικά να ανακαλύψει την ελλειπτική τροχιά του Άρη, και να την εδραιώσει μετέπειτα σε σύστημα¹³. Ο φιλόσοφος, επίσης, εργάζεται παρομοίως όταν, επιχειρώντας να συγγράψει ένα έργο, προσπαθεί να κινηθεί έξω από την περιοχή των κοινωνικά επεξεργασμένων εννοιών και λέξεων. Καθώς ανεβαίνει από το κοινωνικό επίπεδο στο ψυχικό, σ' ένα σημείο της ψυχής απ' όπου ξεκινά μια απαίτηση δημιουργίας, μια βαθιά συγκίνηση, δόνηση ή ορμή, επιχειρεί να πραγματώσει το απραγματοποίητο: να δώσει σ' αυτή τη συγκίνηση μια ύλη, ένα σώμα, μια μορφή, χωρίς να γνωρίζει ωστόσο εάν η προσπάθειά του θα καταλήξει σε ένα λίγο-πολύ ικανοποιητικό αποτέλεσμα, χωρίς η επιτυχία του να είναι ποτέ εξασφαλισμένη¹⁴.

Πλην όμως μια τέτοια υπερνοητική συγκίνηση, που τελεί υπό την εξάρτηση της βούλησης¹⁵, μιας δημιουργικής ικανότητας ανάλογη με την ικανότητα του ζωγράφου ή του ποιητή¹⁶, αγνοείται, επισημαίνει ο Bergson, απ' όσους ανατρέχουν

11. Bergson, 1970: 940-941.

12. Στο ίδιο: 1190.

13. Στο ίδιο: 948. Ο Κέπλερ γιόρτασε μάλιστα την ανακάλυψή του, «απαγγέλλοντας ένα απόσπασμα από τις Έκλογές του Βιργίλιου, στο οποίο η αλήθεια εμφανιζόταν σαν μια κοροϊδεύτρα πόρνη, την οποία κυνήγαγες ώσπου να εξαντληθείς, και μόλις εγκατέλειπες την προσπάθειά σου αυτή σου παραδινόταν χαμογελαστή». Βλ. Καίσιλερ, 1976: 117.

14. Bergson, 1970: 1190-1191.

15. Στο ίδιο: 1190.

16. Bergson, 1972: 982: «Η βούληση, αν είναι πραγματική, είναι μία ικανότητα δημιουργίας, η ικανότητα να φέρνει κανείς κάτι νέο στον κόσμο. Δεν δρα μέσω συνδέσεως, σαν να συνθέταμε ένα μωσαϊκό, αλλά μέσω μιας δημιουργίας ανάλογη με τη δημιουργία του ζωγράφου ή του ποιητή». Πρβ. Bergson, 1970: 837.

στις τρέχουσες κοινοτοπίες περί της γυναικείας αισθητικότητας, απ' όσους «περιφρονητικά χαρακτηρίζουν 'γυναικεία' μία ψυχολογία, που δίνει τόσο πλατιά και τόσο ωραία θέση στην αισθητικότητα»¹⁷. Όσοι μιλούν εν προκειμένω για μια «ηθική του συναισθήματος» (*morale de sentiment*), αγνοούν ότι η βαθιά αυτή συγκίνηση, ενόσω χρυσταλλώνεται σε παραστάσεις, όπως επίσης και σε θεωρία¹⁸, συντελεί σε πρωτότυπες και αυθεντικές επινοήσεις¹⁹. Αγνοούν, εντέλει, ότι μία τέτοια γνήσια επινόηση προϋποθέτει έναν αναστοχασμό (*réflexion*),²⁰ έτσι ώστε, απαλλαγμένοι από «προκαταλήψεις της δράσης» (*préjugés de l'action*)²¹, από μηχανισμούς δηλαδή συνήθειας που καθορίζουν αυτόματα την αντίληψή μας για τα πράγματα²², να πετύχουμε το μοναδικό νόμισμα του οποίου τα υπόλοιπα δεν είναι παρά τα ρέστα του²³, «την πραγματικότητα στην ίδια την ουσία της, αυτό που μας εμφανίζεται ως αρνητικό μάλλον παρά ως θετικό», μέσω μιας εργασίας κάθαρσης, συνθήκη κάθε πνευματικής πρωτοβουλίας²⁴.

Η γνήσια επινόηση, ωστόσο, δεν χαρακτηρίζει μόνο τον καλλιτέχνη, τον επιστήμονα ή τον φιλόσοφο. Όσο υψηλές κι αν είναι αυτές οι μορφές επινόησης, για τον Bergson ακόμη υψηλότερη θέση κατέχει η δημιουργία ενός τίμιου ανθρώπου ο οποίος δεν είναι μεγαλοφυΐα, αλλά καταφέρνει, με σταθερή προσπάθεια της βούλησής του, να δημιουργήσει τον χαρακτήρα του. Αυτή η προσπάθεια, που δίνει άλλωστε τη μεγαλύτερη χαρά, είναι η προσπάθεια αυτοδημιουργίας (*création de soi par soi*)²⁵.

17. Bergson, 1970: 1012.

18. Στο ίδιο: 1015.

19. Στο ίδιο: 698: «Όταν ανατοποθετούμε το είναι μας στη βούλησή μας και τη βούλησή μας στην ώθηση (*impulsion*) την οποία προεκτείνει, αισθανόμαστε ότι η πραγματικότητα είναι μια διηνεκής αύξηση, μια αέναη δημιουργία. Η βούλησή μας επιτελεί ήδη αυτό το θαύμα. Κάθε ανθρώπινο έργο που ενέχει κάποια επινόηση, κάθε βουλητική πράξη που ενέχει κάποια ελευθερία, κάθε κίνηση ενός οργανισμού που εκδηλώνει αυθορμησία, φέρνει κάτι νέο στον κόσμο». Σε ελληνική μετάφραση των Κ. Παπαγιώργη-Γ. Πρελορέντζου, Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, εκδ. Πόλις, 2005, σ. 230.

20. Bergson, 1970: 1153.

21. Στο ίδιο: 353.

22. Στο ίδιο: 229.

23. Στο ίδιο: 936.

24. Lavelle, 2007: 107.

25. Bergson, 1972: 1204: «Αλλά όσο υψηλή κι αν είναι αυτή η επιστημονική και η καλλιτεχνική δημιουργία, ακόμη υψηλότερη είναι η δημιουργία του ανθρώπου που δεν είναι μια μεγαλοφυΐα αλλά ένας έντιμος άνθρωπος ο οποίος, μέσω της σταθερής προσπάθειας της βούλησής

Επιπροσθέτως, στο κοινωνικό πεδίο, γνήσιες επινοήσεις (νέες ιδέες) που προκαλούνται από έντονες συγκινήσεις, και όχι από συναισθήματα συγγενικά με τις αισθήσεις, καταλήγουν να αναδιατάξουν εδραιωμένα κοινωνικά στερεότυπα. Έτσι, μπορεί ανέκαθεν η γυναίκα να ασκούμε στον άνδρα μια έλξη, διακριτή από την επιθυμία, συναισθήμα και αίσθηση μαζί, αλλά ο ρομαντικός έρωτας π.χ. εμφανίστηκε τον Μεσαίωνα, όταν κάποιοι ενέταξαν την ιδέα του φυσικού, σωματικού έρωτα σε ένα υπερφυσικό συναισθήμα: στο συναισθήμα της δρησκευτικής συγκίνησης, που καθιερώθηκε και διαδόθηκε από τον χριστιανισμό. Το βουνό, επίσης, μετέδωσε ανέκαθεν συναισθήματα εφάμιλλα των αισθήσεων. Αλλά ήταν ο Rousseau εκείνος που έδωσε μια νέα χροιά σε αυτό, καθόσον, εναρμονίζοντας τα στοιχειώδη συναισθήματα με μία νέα και πρωτότυπη συγκίνηση, έδωσε σ' αυτή τον θεμελιώδη τόνο²⁶. Τι θα ήταν τέλος ο ρομαντικός κλασικισμός, η ιδιαίτερη μορφή του στην κλασική λογοτεχνία, χωρίς τον Rousseau, τον Chateaubriand, τον Vigny ή τον Victor Hugo; Χωρίς αυτά τα πρόσωπα «δεν θα υπήρχε πραγματικός ρομαντισμός, όπως δεν υπάρχει, στο σύννεφο που περνά, το σχέδιο ενός καλλιτέχνη που οργανώνει με τη φαντασία του την άμορφη μάζα του νέφους²⁷. Χωρίς την προσπάθεια αυτών των ξεχωριστών ανθρώπων, χωρίς την εργασία μιας βούλησης που αφυπνίζεται, αυτοσυγκεντρώνεται και συστρέφεται, κάθε μορφή, επινοήσης θα ήταν αδύνατη²⁸.

Συνοψίζουμε: Η επινοήσι, ως απόρροια μιας υπερνοητικής συγκίνησης, αποτελεί κατάκτηση της βουλητικής (δημιουργικής) προσπάθειας. Αυτή η προσπάθεια χαρακτηρίζει, σύμφωνα με τον Bergson, περισσότερο τον άνδρα παρά τη γυναίκα, αφού κατά γενικό κανόνα η φύση θέλησε τη γυναίκα να συγκεντρώνεται στο παιδί και να περικλείει σε αρκετά στενά πλαίσια το καλύτερο μέρος της αισθη-

του, καταφέρνει να δημιουργήσει το χαρακτήρα που αποφάσισε να έχει. Αυτή η δημιουργία, Κυρίες και Κύριοι, την οποία αποκαλώ αυτοδημιουργία, είναι αυτή που δίνει τη μεγαλύτερη χαρά και, για να τη νιώσει κανείς, δεν χρειάζονται εξαιρετικά ταλέντα: λίγο ενδιαφέρει ποιος μπορεί να ζήσει». Πρβ. Bergson, 1970: 833.

26. Bergson, 1970: 1009-1010.

27. Στο ίδιο: 1265.

28. Bergson, 1972: 559-560: «Η αυτοσυγκέντρωση (concentration), ιδού αγαπητοί μου φίλοι, όλο το μυστικό της διανοητικής υπερχείας. Είναι αυτή που διακρίνει τον άνθρωπο από το ζώο, [...] τον αφυπνισμένο και ήρνημο (sensé) άνθρωπο από τον ασυνάρτητο άνθρωπο και από αυτόν που ονειρεύεται [...] Αυτή είναι που διακρίνει τον ανώτερο άνθρωπο από τον συνηθισμένο, αυτόν που ικανοποιείται με μια μέτρια ικανότητα, στην οποία επαφίεται και απλώνεται, ενώ ο άλλος τείνει σε μια προσδοκία να υπερβεί τον εαυτό του. Αυτή είναι ίσως ακόμη η ίδια η ουσία της μεγαλοφυΐας, αν αληθεύει ότι η μεγαλοφυΐα είναι η όραση ενός ενστικτού που ανταμείβεται

τικότητάς της. Μόνο σ' αυτή την περίπτωση η συγκίνησή της γίνεται υπερνοητική, μόνο τότε αποβαίνει μαντεία (divination)²⁹. Ασφαλώς, η διαφορά αυτή είναι σημαντική. Διότι αν η δημιουργική δύναμη, όπως διείδε η Andreas-Salomé, διαφυλάσσεται μέσα στο έργο του καλλιτέχνη, στη γυναίκα όλα εκχέονται μέσα στη ζωή. Γι' αυτό άλλωστε δεν πρέπει να συγκρίνουμε τα πνευματικά της έργα με τις δημιουργίες του άνδρα, του οποίου τα καλύτερα έργα γεννώνται έχοντας απομυζήσει και αναλώσει όλη την προσοχή του, ολόκληρη τη δύναμη και την ένταση ενός ανθρώπου σε ένα συγκεκριμένο σημείο³⁰.

Αν λοιπόν συμφωνήσουμε ότι η δηλυκότητα, όπως είπε ο Rousseau, ταυτίζεται με τη φύση³¹, ότι η αποστολή της γυναίκας εξαντλείται, σύμφωνα με τον Schopenhauer, στη διαιώνιση του είδους³², αφού απουσιάζει από τη γυναίκα η αισθητικότητα³³, δηλαδή η ικανότητα μιας πραγματικής, γνήσιας και πρωτότυπης

από χρόνια μόχθου, συγκέντρωσης και προσμονής. Χάρη, λεπτότητα, ιδιοφυΐα του πνεύματος, φαντασίες του ποιητή, επινοήσεις του σοφού, δημιουργίες του καλλιτέχνη, ιδού αυτό που βλέπουμε: αυτό που δεν βλέπουμε, είναι η εργασία της βούλησης που συστέλλεται και συστρέφεται στον εαυτό της για να εκφράσει από την ουσία της αυτές τις λαμπρές εκδηλώσεις».

29. Bergson, 1970: 1012, σημ. 1: «Τι δεν ξεπροβάλλει μπροστά στα έκπληκτα μάτια μιας μητέρας που κοιτάζει το παιδάκι της! Ψευδαισθήση ίσως; Δεν είναι σίγουρο. Ας πούμε μάλλον ότι η πραγματικότητα κυφορεί δυνατότητες και ότι η μητέρα βλέπει στο παιδί όχι μόνο αυτό που θα είναι, αλλά ακόμη αυτό που θα μπορούσε να γίνει, εάν δεν έπρεπε κάθε στιγμή της ζωής του να επιλέγει και επομένως να αποκλείει».

30. Lou Andreas-Salomé, «Der Mensch als Weib, σ. 23. κ. εξ. Βλ. Ζαλμπέρ, 2005: 131.

31. Οι ιδέες του Rousseau, ο οποίος, από το δεύτερο μισό του ΙΗ' αιώνα, επηρεάστηκε από τη συνταύτιση της δηλυκότητας με τη φύση, εμφανίζουν ενδιαφέρον όχι μόνο επειδή υποστήριζε την απόσπαση του χώρου εργασίας από την κατοικία, αλλά και επειδή, εναρμονιζόμενος με τη δυτική παράδοση στην ορθολογική οργάνωση του παραγωγισμού και της καταπίεσης των γυναικών από την κυριαρχική κουλτούρα, «όχι μόνο πίστευε ότι οι γυναίκες είναι εκ φύσεως κατώτερες και οφείλουν υποταγή, αλλά έδινε και μεγάλη έμφαση στην ιδέα του διαχωρισμού των δύο φύλων. Πεισμένος ότι οι γυναίκες δεν διέθεταν τις πνευματικές ιδιότητες των ανδρών, υποστήριζε ότι ήταν ανίκανες να συνεισφέρουν στις τέχνες και στον πολιτισμό και ήταν κατάλληλες μόνο για το σπίτι». Βλ. Chadwick, 1990: 73-112, 107.

32. Schopenhauer, 2005: 38.

33. Στο ίδιο: 41: «...θα ήταν πιο ταιριαστό να ονομάσουμε το γυναικείο φύλο μη αισθητικό. Τη μουσική, την ποίηση, τις πλαστικές τέχνες ούτε που τις αισθάνονται στ' αλήθεια, ούτε και που τις καταλαβαίνουν. Προφασίζονται όμως και υποκρίνονται από σκέτο πιθηκισμό, γιατί αυτό τους υπαγορεύει η επιθυμία τους να αρέσουν». Η υπογράμμιση του χειμένου.

δημιουργίας, επειδή αδυνατεί να βγει «από τα όρια της υποκειμενικότητας»³⁴, και ότι τέλος εξορίζεται από τη γυναίκα, όπως επισημαίνει η Andreas-Salomé, η «αρσενική» εκδοχή της αναπτυξιακής της πορείας χάριν της πολυπόθητης αρμονίας³⁵, τότε μήπως όλες οι δημιουργικές δυνατότητες της γυναίκας προδιαγράφουν, υπό το κράτος μιας τέτοιας φυσικής αναγκαιότητας, ένα όριο ανυπέρβλητο, ένα κλείσιμο του ορίζοντα της προσωπικής της εξέλιξης;

Ο Bergson, με άξονα τη βουλητική προσπάθεια του ανθρώπου για δημιουργική εξέλιξη, εμφανίζεται αισιόδοξος τόσο στο ατομικό³⁶, όσο και στο κοινωνικό πεδίο³⁷. Η δημιουργικότητα, λοιπόν, η οποία δεν εκλείπει όπως είδαμε από τη γυναίκα, μολονότι εκ φύσεως το ανώτερο μέρος της αισθητικότητάς της περιορίζεται στο παιδί, απαντά κατεξοχήν σε αυτήν όταν η συγκίνησή της φτάνει σε ανυποψίαστα βάθη. Παράδειγμα: στον *θρησκευτικό ζήλο* (*ferveur religieuse*)³⁸. Χάρη στον *θρησκευτικό ζήλο*, χάρη σε μια ηθική που δεν ενδίδει σε απρόσωπες υποχρεώσεις³⁹, ως πίεση της κοινωνίας πάνω στο άτομο, αλλά μεταγράφει μία ορισμένη *συγκινησιακή κατάσταση*, χάρη σε μια *έλξη* (*attirait*)⁴⁰, ένα *κάλεσμα* (*appel*)⁴¹ ή μια *ώθηση* (*poussée*)⁴², η γυναίκα μπορεί να πετύχει τη δημιουργική της εξέλιξη, τη μετάβαση σε μια ψυχή που ανοίγει και νιώθει *αγάπη για την ανθρωπότητα*⁴³.

34. Στο ίδιο: 44.

35. Ζαλμπέρ, 2005: 136.

36. Ο μυστικός, για παράδειγμα, είναι ατομικότητα που ξεπερνά τα όρια της υλικότητάς του, και προεκτείνει έτσι τη θεϊκή δράση. Βλ. Bergson, 1970: 1162.

37. Bergson, 1970: 1120: «Κάθε αποτελεσματική πρόοδος, στον τομέα της γνώσης και σ' εκείνον της δράσης, απαιτήσε την επίμονη προσπάθεια ενός ή περισσότερων ανώτερων ανθρώπων. Κάθε φορά ήταν μια δημιουργία, που αναμφίβολα την καθιστούσε δυνατή η φύση, παραχωρώντας στον άνθρωπο μία διάνοια που [...] φαινόταν να τον προορίζει για μια πιο μέτρια ζωή. Απόδειξη, η ενστικτώδης αντίδρασή του στις καινοτομίες. Η αδράνεια της ανθρωπότητας υποχωρούσε ανέκαθεν μόνο στην ώθηση μιας μεγαλοφυΐας. Κοντολογίς, η επιστήμη απαιτεί μια διπλή προσπάθεια: την προσπάθεια ορισμένων ανθρώπων να βρουν το καινούργιο, και την προσπάθεια όλων των άλλων να το υιοθετήσουν και να προσαρμοστούν σ' αυτό».

38. Στο ίδιο: 1012, σημ. 1.

39. Στο ίδιο: 1004.

40. Στο ίδιο: 1016.

41. Στο ίδιο: 1003.

42. Στο ίδιο: 1024.

43. Στο ίδιο: 1005.

Σ' αυτό το συναίσθημα, —που δεν είναι βέβαια η αγάπη για την αδελφότητα, ένα ευγενικό ιδεώδες στο οποίο «όλοι οι άνθρωποι συμμετέχουν πρωταρχικά στην ίδια λογική ουσία»⁴⁴, ούτε επίσης ένα ένστικτο μέσω του οποίου περνούμε φυσικά από την αγάπη της πατρίδας και της οικογένειας στην αγάπη της ανθρωπότητας, καθόσον ένα τέτοιο ένστικτο παροτρύνει ως επί το πλείστον στον ανταγωνισμό⁴⁵, — η μετάβαση δεν επιτελείται, όπως ισχυρίζεται η ωφελμιστική ηθική, με διεύρυνση του ατομικού συμφέροντος στο γενικό, δεδομένου ότι η επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος συχνά οδηγεί σε άλλο πράγμα από τις απαιτήσεις του γενικού⁴⁶. Αφορά μάλλον μια στάση που ανέκαθεν απαιτούσε προσπάθεια⁴⁷. Απαιτείται προσπάθεια, προκειμένου να υπερνικηθεί η ματαιοδοξία, δηλαδή η κοινωνικότητα⁴⁸, ένα είδος αυτοθαυμασμού που βασίζεται «στον θαυμασμό τον οποίο πιστεύουμε ότι εμπνέουμε στους άλλους»⁴⁹. Απαιτείται προσπάθεια ενδοσκοπική, έτσι ώστε να προχωρήσει κανείς πέρα από τις κοινωνικές έξεις και διαθέσεις και να ανακαλύψει, σαν μια αναλαμπή (*éclair*), το βάθος της κοινωνικότητας και της μη κοινωνικότητας (*insociabilité*)⁵⁰, το φυσικό εκείνο που καλύπτεται από το επίκτητο, την ίδια την ορμή της ζωής στην οποία πολλοί λίγοι κατάφεραν να ανατοποθετηθούν⁵¹.

Περνούμε, άρα, από το προσωπικό συμφέρον στο καθολικό, από τον εγωισμό στην αγάπη, μέσα από μια δημιουργική προσπάθεια, μέσα από μια ηρωική πράξη. Ο ηρωισμός άλλωστε δεν κηρύσσεται· αρκεί να φανερωθεί, και μόνη η παρουσία του μπορεί να κινητοποιεί άλλους ανθρώπους, γιατί ο ίδιος απορρέει από μια συγκίνηση, μεταδοτική όπως κάθε συγκίνηση, συγγενής με τη δημιουργική πράξη⁵². Από μια τέτοια συγκίνηση ξεσηκώνονται ορισμένες προνομιούχες ψυχές, ιδρυτές και μεταρρυθμιστές θρησκειών, μυστικοί και άγιοι, αλλά και αφανείς ήρωες της καθημερινής ζωής⁵³. Ανάμεσά τους γυναίκες, όπως η αγία Τερέζα, η

44. Στο ίδιο: 1173.

45. Στο ίδιο: 1174.

46. Στο ίδιο: 1006.

47. Στο ίδιο: 1007: «Η στάση της ψυχής, που είναι μάλλον μια κίνηση, είναι αυτάρκης. [...] Την άλλη, τη θέλησε όντως η φύση [...] Αλλά αυτή εδώ είναι επίκτητη· απαιτεί, πάντα απαιτούσε, προσπάθεια».

48. Στο ίδιο: 1051.

49. Στο ίδιο: 470.

50. Στο ίδιο: 1209.

51. Στο ίδιο: 1208.

52. Στο ίδιο: 1019.

53. Στο ίδιο: 1017.

αγία Αικατερίνη της Σιέννας, η Ιωάννα της Λορένης⁵⁴, η Mme Guyon⁵⁵, η Evelyn Underhill⁵⁶, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση ενός παραδείγματος ανοικτής ηθικής, διότι, αντί να περιοριστούν στην αλληλεγγύη που εδραίωσε η φύση, συμπεριφέρθηκαν στην ανθρωπότητα με μια ορμή αγάπης⁵⁷. Οι ηρωικές αυτές μορφές πηγαίνοντας ενάντια στη φύση, ενάντια δηλαδή στη συνήθεια, εξηγεί ο Bergson υιοθετώντας εν προκειμένω τη θέση του Ravaisson⁵⁸, κατάφεραν να σπάσουν τον δεσμό μαζί της, τον δεσμό που έκλεινε την ψυχή στον εαυτό της και στην πολιτεία⁵⁹. Έδειξαν έτσι ότι ο δρόμος προς τη δημιουργία, όχι μόνο την καλλιτεχνική ή την επιστημονική, αλλά κυρίως την ηθική, αφορά κατ' εξοχήν τη δράση εκείνη που είναι ικανή να εντείνει τη δράση των άλλων ανθρώπων, να δημιουργεί εστίες γενναioφροσύνης και να ανοίγει στην αρετή καινούργιους δρόμους⁶⁰.

Υπό το πρίσμα αυτό, η γυναίκα θα μπορούσε να συμβάλλει αποφασιστικά στον ηθικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η γυναίκα τότε, και όχι ο άνδρας, θα ήταν εκείνη που θα πρωταγωνιστούσε στην κοινωνική αλλαγή, θα ήταν αυτή που θα έπερνε την πρωτοβουλία για την επίσπευση της κοινωνικής μεταρρύθμισης, καθόσον, θέλοντας να αποδεί ίση με τον άνδρα, αντί να παραμένει το εργαλείο στην υπηρεσία του, θα επιδίωκε να στραφεί στην απλότητα. Η ζωή μας τότε θα γινόταν «πιο σοβαρή και συνάμα πιο απλή», με λιγότερη σπατάλη και ζηλοφθονία (*envie*), αφού «ό,τι από πολυτέλεια απαιτούσε η γυναίκα για να αρέσει στον άνδρα και, εμμέσως, για να αρέσει στον εαυτό της, θα γινόταν σε μεγάλο μέρος περιττό»⁶¹, λέει ο Bergson, προαναγγέλλοντας εδώ κατά κάποιο

54. Στο ίδιο: 1168.

55. Για την Mme Guyon, βλ. Bergson, 1972: 881. Πρβ. την αλληλογραφία του Bergson με την κόμισσα Murat, Bergson, 2002: 675. Επ' αυτού βλ. επίσης Vieillard-Baron, 2004: 467-468.

56. Τα έργα της Evelyn Underhill [*Mysticism*, Λονδίνο 1911 και *The mystic way*, 1913] ήταν από τις βασικές πηγές του Bergson πάνω στο ζήτημα του μυστικισμού. Περισσότερα για τη ζωή και τη δράση της Evelyn Underhill, βλ. Fanning, 2005: 434-440.

57. Bergson, 1970: 1056.

58. Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του Ravaisson *De l'habitude* (1838), σύμφωνα με τον οποίο «η άπαξ ληφθείσα κινητήρια συνήθεια είναι ένας μηχανισμός, μια σειρά κινήσεων που αλληλοκαθορίζονται· είναι το μέρος του εαυτού μας που έχει εισχωρήσει στη φύση και το οποίο συμπίπτει με τη φύση· είναι η ίδια η φύση». Βλ. Bergson, 1970: 1461. Η έμφαση δική μας.

59. Bergson, 1970: 1018.

60. Bergson, 1970: 834.

61. Bergson, 1970: 1232.

τρόπο την επιστροφή στην 'εκούσια απλότητα', αίτημα που μερικές δεκαετίες αργότερα θα μπορούσε να γίνει σύμβολο του φεμινιστικού κινήματος⁶². Η επιστροφή αυτή, κατά την οποία η γυναίκα δεν θα είναι πλέον υποδεέστερη του άνδρα, αλλά θα επιβεβαιώνει ελεύθερα την ύπαρξή της⁶³, για τον Bergson δεν είναι προφανώς βέβαιη: το μέλλον της ανθρωπότητας παραμένει απροσδιόριστο, γιατί εξαρτάται από την ίδια⁶⁴.

62. «Η αυτοεκτίμηση των γυναικών στις βιομηχανικές κοινωνίες», υποστηρίζουν η Maria Mies και η Vandana Shiva, «είναι στενά συνδεδεμένη με την εξωτερική τους εμφάνιση, αλλά σε αντίθεση με αυτές τις προσπάθειες αντισταθμιστικής κατανάλωσης, η ανάγκη αυτή δεν μπορεί ποτέ να τεθεί με την αγορά καινούργιων ρούχων· αυτές είναι ψευδο-ικανοποιήσεις. Μια βαθιά ανθρωπίνη ανάγκη δεν μπορεί να εκπληρωθεί αγοράζοντας μια άνεση», αλλά μόνο διαμέσου ενός νέου «φυλετικού καταμερισμού εργασίας». Βλ. *Ecofeminism, Atlantic Highlands*, Zed Books, 1993, σσ. 255-256, στο Gunter, 1999: 180.

63. Andreas-Salomé, 1996: 84-85: «Οι πραγματικοί άνδρες [...] αισθάνονται ενστικτωδώς τον ίδιο βαθύ τρόπο για τη γυναίκα που υποτάσσεται ηδονικά στον άνδρα, όσο και για την υποκριτικά χειραφετημένη. Δεν θέλουν τη γυναίκα η οποία αναλώνεται σε επαγγέλματα που μπορούν να ασκηθούν και χωρίς τη δική της παρεμβολή, δεν θέλουν όμως επίσης και τη γυναίκα που πέφτει στα πόδια του άνδρα, σαν αιώνια υποδεέστερή του. Τελικά, αυτό που πραγματικά θέλουν είναι μια γυναίκα που επιβεβαιώνει την ύπαρξή της, που είναι παρούσα στον εντελώς ξεχωριστό κόσμο της, η επαφή με τον οποίο προσφέρει και στους δύο ένα συμπλήρωμα της τέλει ζωής [...] μια γυναίκα της οποίας το μεγαλείο συνίσταται ακριβώς [...] στο να μπορεί να δίνεται ελεύθερα».

64. Bergson, 1970: 1230.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreas-Salomé, Lou (1996). *Η ανδρώπινη φύση της γυναίκας*. Μετ.- Πρόλ. Αλ. Βέλιος, Εκδ. Ροές/ micromega.
- Βέλιος, Αλέξανδρος (1996). *Πρόλογος στο Lou Andreas-Salomé, Η ανδρώπινη φύση της γυναίκας*, Μετ.- Πρόλογος Αλ. Βέλιος, Εκδ. Ροές/ micromega.
- Bergson, Henri (1970). *Œuvres*. Εισαγωγή Henri Gouhier, υπομνηματισμός χειμένων André Robinet, Paris, PUF.
- _____, *Mélanges* (1972). Πρόλ. Henri Gouhier, επιμέλεια έκδοσης και υπομνηματισμός André Robinet Rose-Marie Mossé-Bastide, Martine Robinet και Michel Gauthier, Paris, PUF.
- _____, *Correspondances* (2002). Πρόλογος, επιμέλεια έκδοσης και υπομνηματισμός André Robinet, Paris, PUF.
- Bouaniche, Arnaud (2002). «L'original et l'originare, l'unité de l'origine, dans *Les Deux Sources de la morale et de la religion*», *Annales bergsoniennes I*, 143-170.
- Chadwick, Whitney (1990). «Η θέση της γυναίκας στην ιστορία της τέχνης», *Κενά στην ιστορία της τέχνης. Γυναίκες δημιουργοί*. Συμπόσιο, Αθήνα, 73-112, Εκδ. Γκοδόστη.
- Gunter, Pete (1999). «Bergson and the war against nature», *The new Bergson*, ed. John Mullarkey, 168-182, Manchester University Press.
- Fanning, Steven (2005). *Οι μυστικοί της χριστιανικής παράδοσης*, Μετ. Θ. Δαβίρη, Αθήνα, Εκδ. Ενάλιος.
- Ζαλμπέρ, Λίντε (2005). *Λου Αντρέας-Σαλομέ. Η βιογραφία μιας μοιραίας γυναίκας*. Μετ. Χρ. Λούμελ-Αυγερινού, Εκδ. Μελάι.
- Ιγγλέση, Χρυσή (1990). «Η θηλυκότητα ως αισθητική κατασκευή: μερικές σκέψεις από το χώρο της ψυχολογίας», *Κενά στην ιστορία της τέχνης. Γυναίκες δημιουργοί*. Συμπόσιο, Αθήνα, Εκδ. Γκοδόστη, σσ. 39-47.
- Ιγγλέση Χρυσή - Αβδελά Έφη (1990). «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ιστορία της τέχνης», *Κενά στην ιστορία της τέχνης. Γυναίκες δημιουργοί*. Συμπόσιο, Αθήνα, Εκδ. Γκοδόστη, 137-149.
- Καίσιερ, Αρθουρ (1976). *Η Πράξη της Δημιουργίας. Μια μελέτη του Συνειδητού και του Ασυνειδητού στην Επιστήμη και στην Τέχνη* (1964'). Εισ. Sir Cyril Burt, Εκδ. Χατζηνικολή.
- Lavelle, Louis (2007). «La pensée religieuse d'Henri Bergson», *Bergson, la vie et l'action*. Dir. Jean-Louis Vieillard-Baron, 103-140.
- Schopenhauer, Arthur (2005). *Περί γυναικών*. Πρόλ. Didier Raymond, Μετ. Νικήτας Σάμιος, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου -Α. Καρδαμίτσα.
- Vieillard-Baron, Jean-Louis (2001). *Κείμενα Παιδείας. Henri Bergson*. Επιμ. Μ. Καίλα, Guy Berger, Έλενα Θεοδωροπούλου, Αθήνα, Εκδ. Ατραπός.
- _____, (2004). «Lettres inédites de Bergson», *Annales bergsoniennes II*, 461-468.
- Worms, Frédéric (1997). «La théorie bergsonienne des plans de conscience. Genèse, structure et signification de *Matière et mémoire*», *Bergson et les neurosciences*, 85-108.

FEMME ET CRÉATIVITÉ CHEZ HENRI BERGSON

SOMMAIRE

Entre la place qui révèle la nature particulière de la femme (Andreas-Salomé), et l'opinion féministe conformément à laquelle la femme est déterminée dans le sens du sexe social, Henri Bergson se parait innover. Sans qu'il s'étende sur une étude comparative des deux sexes, le philosophe français soutient que la différence essentielle entre eux consiste à leur faculté pour émotion.

Étant grosse de représentations, dont aucune n'est proprement formée, et qu'il tire de leur substance avec croissance organique, celle-ci émotion supra-intellectuelle conduit, avec effort pénible, à une idée radicalement nouvelle. L'effort est purement mental, intellectuelle. Il concerne un travail d'intensité croissante et de profondeur, un mouvement vertical vers le champ du rêve, à travers lequel est résolu un problème ou il est créé un travail original. Le musicien, le scientifique, le philosophe, mais aussi les personnes quotidiennes qui recréent leur caractère (création de soi par soi), tous travaillent de manière semblable.

Par contre, la femme, limitant de nature sa meilleure partie de sa sensibilité à l'enfant, n'est pas capable, en dehors de sa création naturelle (enfant), pour émotion profonde. Ils des cas où l'émotion chez la femme est profonde, par exemple à la ferveur religieuse. Grâce à la ferveur religieuse, grâce à une éthique qui n'obéit pas à des obligations impersonnelles, en tant que pression de la société sur l'individu, mais il suit un appel, la femme peut se développer moralement, se tourner vers la simplicité et jouer le premier rôle dans le changement social.

POLYXÈNE ZINDRILI

